

ISSN 0350-185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LXVI

*У СПОМЕН НА АКАДЕМИКА
ИРЕНУ ГРИЦКАТ*

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџан-Премк,
др Милка Ивић, др Лили Лашкова, др Александар Лома,
др Софија Милорадовић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Предраг Пипер, др Слободан Ремейић, др Андреј Н. Собољев,
др Живојин Сјанојчић, др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ђујић, др Виктор Фридман*

Главни уредник:

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2010

ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК
Београд

ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ – ВЕЛИКИ ЛЕКСИКОГРАФ И УЧИТЕЉ ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ

У раду се говори о Ирени Грицкат-Радуловић као првоне модерном српском лексикографу и учитељу лексикографије, као утемељивачу модерне српске лексикографије и творцу београдске лексикографске школе, о њеном огромном доприносу лингвистичкој дескриптивној лексикографији.

Кључне речи: Ирена Грицкат-Радуловић, лексикографија, београдска лексикографска школа, РСАНУ.

1. И не само ово што је у наслову речено. Ирена Грицкат је утемељивач модерне српске дескриптивне лексикографије и оснивач београдске лексикографске школе. Објаснићу редом.

2. Ирена Грицкат долази у Институт за српски језик Српске академије наука 1949. године, одмах после завршених студија. У то се време у Институту ужурбано ради на обради лексичке грађе (још увек не сасвим сређене и узбучене), на провери првих обрада, на комисијском прегледу ових обрада, на комисијском утврђивању лексикографских поступака који се сарадницима могу препоручити и на тражењу правих одговора на питања која су се у току рада јављала. Разуме се, још увек се лута и у утврђивању лексикографских поступака и у тражењу одговора на многа питања. И управо је то лутање привукло Ирину да овим пословима приступи са радозналошћу, са жељом да се у језику открије оно што се спо-

ља не види, да се открију скривени унутрашњи језички процеси. О томе, много касније, она каже: „у исцрпној обради речника неког језика најпривлачнија ми је она интелектуална димензија која захтева не само умеће да се реч дефинише, него и логику распоређивања дефиниција, изналажење слојевитости између основних и мање уобичајених значења, између буквалности, или уходане пренесене употребе, па мање уходане, па индивидуалног фигуративног 'искорака' код неког писца, итд. Потребно је овладати и техником такве раздеоце често веома разноврсне грађе, начином правилног презентирања најразноликијих примера покупљених као илустрација уз једну једину реч. Велики речници се раде, разуме се колективно. Сарадници који имају веће искуство уводе у посао млађе, редигују њихову лексичку обраду, и тако се образују нови лексикографи и нови редактори“ (Радовић-Тешић 2009: 128).

3. Године 1953. излази *Огледна свеска Речника српскохрватског књижевног језика* (ОГЛЕДНА СВЕСКА 1953). У њу су ушле обраде дванаесторо обрађивача; Ирене Грицкат ту нема, биће стога што је она већ у то време радила као помоћни редактор и, сва је прилика, у том својству прегледала текстове објављене у томе огледу. „Ова огледна техничка свеска намењена је унутрашњој употреби, тј. она треба да послужи обрађивачима Речника као упутство како да уређују своје рукописе... Ова свеска треба да покаже у исти мах и како ће се обрађивати и уређивати даљи материјал“ (Белић, А., Предговор, Огледна свеска 1953: 3).

4. Године 1959. излази прва књига речника *А – Бољољуб*, сада под насловом *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. И за чудо, ова је књига рађена по неким другим упутствима од оних датих у огледној свесци из 1953. године, и, разуме се, друкчије од оних датих у прве две огледне свеске. Ова књига личи на Ирену; на њој је она радила као помоћни уредник, али, рекло би се, њен утицај превазилази функцију коју је имала. У то је време, несумњиво, Ирена већ радила на Упутствима. Када су Упутства била готова, нисмо знали; тај податак на њима не стоји, као што не стоји ни податак о аутору тих Упутстава. А да је Ирена аутор, знао је цео колектив; знао је и по томе што је она објашњавајући неко од лексикографских решења говорила и како је до њега дошла и како је оно усвојено (разуме се, после разговора са старијим сарад-

ницима и, разуме се, после сагласности Александра Белића). Иренино ауторство потврдили су нам касније академици Павле Ивић, Мирослав Пантић и Милка Ивић у своме предлогу Академији да Ирени Грицкат изабере за свог редовног члана (Ивић, П., М. Пантић, М. Ивић 1985): „Посебно треба истаћи њено учешће у изради *Речника српскохрватског књижевног и народног језика...* Још пре почетка издавања овога значајног дела, она је, уз Александра Белића, а касније у сарадњи са другим стручњацима, дорађивала опште концепције тог давно замишљеног речника: Његову техничку страну, многобројне типове лексикографских поступака у њему, начине формулисања дефиниција и њиховог систематизовања. Њеним трудом израђена су и умножена *Упутства за обраду Речника* (1959. године), касније допуњавана... Према евиденцији Института ... она је сама изредиговала 1260 страна, тј. обим од једне и по књиге, а интензивно је учествовала у редиговању 5000 таквих страна, што се своди на обим од преко шест књига. Не би било претерано рећи да је она готово половину свог интелектуалног ангажовања уложила само у овај, иначе по природи својој колективни посао. Стекавши тиме огромно искуство, она је данас несумњиво један од најбољих лексикографских експерата у Југославији“ (Исто: 10).

Управо тим упутствима, по којима се у основи и данас израђује велики Речник САНУ, Ирена постаје и остаје утемељивач модерне српске лексикографије.

5. Рећи ћемо понешто о огледним свескама, тек толико да покажемо да ни оне нису биле узор Ирениним Упутствима. Прва је огледна свеска изишла 1913. године (Огледно издање 1913). Њен аутор је Момчило Иванић. Из ове се огледне свеске јасно види концепција будућег речника: он ће бити у складу са лексикографским схватањима деветнаестог века, а узор ће му бити *Рјечник хрватско-џа или српско-џа језика Југославенске академије знаности и умјетности*, и то, рекло би се, први његови томови, они за чије је дефиниције Тома Маретић рекао: „Превише ријечи, а премало јасноће“ (РЈАЗУ 97: 40).

Друга је огледна свеска изишла 1944. године; њен аутор је Р. Бошковић у коауторству са Ј. Вуковићем и К. Тарановским, чији су удели мањи и мањег значаја за теоријску лексикографску мисао. У Уводу сам Р. Бошковић каже: „можда је општа и главна одлика

овога Огледа лингвистичка концепција његова; лингвистичка по свему: и по одабирању материјала, и по начину одређивања значења, и по стилистичкој перспективи и по граматичкој перспективи, и по критеријима по којима су пропуштане поједине граматичке категорије, и по фразеологији, и по свему другоме“ (Огледна свеска 1944: IX). А у основи је те лингвистичке концепције Вуков и вуковски језик¹ и женевска лингвистичка школа (Исто: XI).

Трећа је огледна свеска само у неким, али не неважним, обележјима друкчија од прве књиге речника. И у њој има вишка података, нпр., у граматичким информацијама о одредници, у давању квалификатора стилске и употребне вредности речи (прве две одреднице у овом огледу снабдевене су квалификаторима *нар. љокр.*, где је *нар.* према ономе што означава непотребно, вишак је).

6. Даље, први се пут у томе огледу поједина значења деле на подзначења, која се обележавају словима (различита значења обележавају се бројкама), а различите нијансе у оквиру једнога значења или подзначења раздвајају се тачком и запетом. Ту је новину иницирала Ирена Грицкат; то знамо из разговора с њом, директно, и индиректно и из онога што је о томе писала: „Концепције обраде су се између два рата мењале и колебале. На пример, из сачуваних докумената сазнајемо да су се раније Белићеве идеје кретале око тога да уз лексичке јединице не треба давати подробније семантичке анализе – што би значило да није потребно формулисати подзначења која се добијају у контекстима“ (Грицкат 1993а: 10). Затим, у огледу су изрази давани под одређеном тачком, оном на коју се односи реч у изразу, а не на крају целога речничког чланка, као што је у првој и даљим књигама Речника; ту је измену, мислимо, такође иницирала Ирена Грицкат.

7. У тим трима огледним свескама поставља се исти циљ: стварање речника савременог књижевног и народног језика, омеђеног Вуком и тада савременим стањем, у првој – речника који ће показивати и нешто старије језичко стање, у другој – речника који ће вуковски језик узети као модел за тада савремени стандардни језик, у

¹ „У Оглед је ушао, прво, цео класични језик наш, цео Вук и цео Даничић, сви примери из њихових дела, сви без изузетка“ (Ibid.).

трећој – речника који ће, уз дужно уважавање вуковског језика, стандард успостављати према савременој језичкој реалности. У сва три огледа покрајинске и дијалекатске речи уносе се онолико колико их има у грађи; у првome огледу цела се грађа за одређену лему уноси као потврда, пример, у другоме – само се Вукови и Даничићеви примери уносе сви, колико их има у грађи, и у трећем – изгледа да број потврда, примера за једно значење није ограничен.

Графичко обликовање текста у огледима је различито: у првој свесци графичко обликовање готово је исто као у *Рјечнику хрватскога или српскога језика*, у другој – слично савременим речницима, уз нека друкчија решења (нпр., дефиниције почињу великим словом), у трећој – готово исто као у првој књизи Речника САНУ.

Грамматичке информације такође су различито даване: у првом огледу информације о грамматичкој категорији речи даване су латиничким графемама (нпр., *f.* = именица женског рода, *adj.* = придев, и без давања облика женског и средњег рода); у другом је све давано ћириличким графемама истoга типа као и она у примерима, уз извесно, да тако кажемо, расипништво у словним местима симбола којима се дају грамматичке и друге информације (нпр., им. ср. = с, несврш. гл. = несвр.) (ово је расипништво још чудније кад се има на уму да су се у то време речници и др. специфични текстови штампали монотипом, тј. појединачним ливењем и слагањем слова); у трећем је огледу све слично као у првој књизи Речника САНУ, мада и ту има вишка информација (нпр., облички наставци за генитив именица давани су и кад је наставак регуларан и кад је обличка основа неизмењена у односу на номинатив).

8. И да не дуљимо о мање важним стварима за ову прилику. Вратимо се првој књизи и даљим књигама Речника САНУ и ономе у њима по чему препознајемо Ирену Грицкат и њена Упутства.

Прво. Препознајемо је, пре свега, по дефиницијама у којима нема вишка података, и што је још важније, нема мањка података. У њима је речено управо онолико колико је неопходно за семантичку и стилску идентификацију семантичке реализације лексеме која је у питању (нпр., основно значење лексеме *дом* дефинисано је као *кућа као место где човек живи са својом породицом*). И још нешто. Ирена је умела, и до тог умећа је држала, да дефиницијама, иако писаним метајезиком, да неку ритмичност и мелодичност.

Друго. У њеним речничким чланцима нема ни вишка примера. Знала је да ће се Речник стално увећавати, писала је о процентном прираштају речи као последици оживеле творбе речи, оживеле афиксације и композиције, плашећи се превеликог обима Речника писала је: „Речник се ... и увећава и умногоме усавршава. То је и његова велика коб“ (Грицкат 1988: 37).

Треће. Из Ирениних дефиниција може се учити шта су апсолутни синоними, а шта релативни. Разуме се, само је првима место у дефиницијама, а њих нема или готово нема на нивоу основног значења; њихово је место, и њих има, на секундарном лексичком нивоу (нпр., једно од секундарних значења лексеме *дом* дефинисано је као *род, њлеме; њородица, лоза (чесџо са додаџком који значи ближе обележје лозе)*). И још нешто. У тим дефиницијама синоними су давани само онда када њихов семантички садржај у потпуности одговара ономе који је идентификован дефиницијом на крају које стоје.

Четврто. Иренине дефиниције препознајемо по давању података о лексичком партнерству и семантичко-синтаксичкој валентности леме у одређеном значењу. А ти се подаци дају у два случаја: или када је за реализацију одређеног значења потребан одређени семантички или синтаксички детерминатор, или и један и други (нпр., једно од секундарних значења лексеме *дом* дефинисано је као: *фиг. (често са придевом: огњени, огњевити) неусџирашиџ, сјајан јунак, херој*; или – једно од секундарних значења глагола *имаџи* дефинисано је као *безл. (са логичким субјектом у генитиву) биџи у џлану за осџварење, одџијање, доџађање, џредсџојаџи*).

Пето, о квалификатору *фиџ*. Сведок сам еволуције лексикографског знања о фигуративности и прилагођавања, спорог, непрецизног, том знању. Као *фиџ*. раније смо, половином прошлога века, и нешто пре тога, квалификовали готово свако секундарно значење добијено метафором, а и метонимијом (што је на нивоу садашњег нашег знања недопустиво (недопустиво је, нпр., *варош* у примеру *цела варош је изишла на улицу* означити као *фиџ*.). А о фигуративности је говорила и учила нас Ирена Грицкат: „На крају ове класификације долазимо до стилски релевантних померања у речима – до добро познатих метафора и метонимија. Треба имати на уму да постоји метафорично одн. метонимијско померање које не изла-

зи из оквира једне речи (*Мрак* његовог живота постаје му све теже подношљив), као и такво које захвата нешто шири одсечак текста (*Мрак* који се *надвио* над његовим животом постаје све *згушћу*). По томе се заправо разликује фигуративно значење речи од њене такозване фигуративне употребе. *Мрак* у првом случају има фигуративно значење, док у другом – тј. када се каже да се *мрак надвија* и *згушњава* – реч *мрак*, у ствари, стоји у сопственом појмовном амбијенту (*надвијање*, *згушњавање*), она сама и није померена, него је употребљена у помереној, метафоричној групацији речи“ (Грицкат 1967: 219).

9. Ирена је била поуздан и предан учитељ. Поузданост њена долазила је, с једне стране, од њеног великог лингвистичког знања и огромног општег образовања, и, с друге стране, од тога што је све што је говорила већ раније проучавала, описивала и у језичком систему идентификовала. Ако је неко њену усмену поуку заборадио, могао се ње подсетити у студији посвећеној проблему о коме је поука дата. Говорила нам је: о значају великих дескриптивних речника и о њима је писала (Грицкат 1960а, 1960б); или – о оправданости односно неоправданости дефинисања прилога граматичким дефиницијама, и о томе је писала (Грицкат 1961); или – о широкозначности као статичној вишезначности, о фигуративности, а и о њима је писала (Грицкат 1967); о новим дескриптивним или специјалним речницима, и о њима писала (Грицкат 1968; 1974); о разлици у лексикографским поступцима у РЈА и РСАНУ, посебно у поимању и дефинисању префикса (Грицкат 1981); и о многим другим стварима о којима смо је питали и о којима нам је говорила. А говорила је и о ономе што нисмо ни умели питати: о проблемима описне лексикографије који се сада тек називају, а са којима ћемо се касније сresti, о томе да ни у лингвистици, као ни у природним наукама не постоје коначна знања, о томе да треба откривати новине у макро и микро лингвистичким, посебно семантичким сферама (Грицкат 1988: 10).

10. Била је предан, али ненаметљив учитељ. У разговору је онога који је питао подстицала на размишљање. Чинило се као да она гласно размишља, као да гласно тражи различите процедуре испитивања, а уз то је успут запиткивала саговорника шта он о свему мисли, тако да се на крају чинило да је одговор својина и

Иренина и онога ко је питао. Уопште, Ирена је млађе лексикографе, поготову оне радознале, занесене, примала као себи равне. А саговорници су се трудили да се у знању не обрукају пред њом, да се у лексикографском умећу приближе њој. И тако је почињало стварање београдске лексикографске школе.

А сад нешто лично. У Институт сам дошла 1961. занета језиком. А ова је занетост тек била подлога на којој ће се касније у Институту развити права страст за лексикографијом, за тражењем оних скривених веза међу речима, међу њиховим значењима. Рекла сам да се та страст развила, а то, можда, и није сасвим тачно. Тачније је да су ме том страшћу заразили (да заразили, јер то је опака страст и непролазна, неизлечива болест) тада млади, а велики и необични лексикографи, и лингвисти уопште, Ирена Грицкат и Митар Пешикан, сада, нажалост, обоје покојни. Кад сам дошла у Институт, они су ме сусрели, дали ми кутију грађе, и сад се сећам, то је била кутија од речи *кокаџи* до *коалузин*, кратко ме упутили у рад, кратко не зато што они нису имали времена, већ зато што ја нисам имала стрпљења, желела сам да што пре зароним у грађу, да речи, да језик опипам. Онда су ме кратко осмотрили и брзо примили у своје друштво, у своје разговоре о језику, у своја заједничка тражења најбољих лексикографских решења; и то је било некако чудно, примили су ме као да сам равна њима. Равна њима, разуме се, нисам била, али је моја тежња и жеља за савршенством у лексикографским решењима била равна њиховој. Разговори са њима моје су друге студије. Дивила сам им се и потајно желела да им се у лексикографском умећу приближим. А како се лексикографско умеће заснива на великом лингвистичком знању из свих области, стално сам учила, и то много учила. Учила сам и да бих могла пратити њихове разговоре, а касније и да бих могла учествовати у њима. И не само то. Ирена је рано долазила у Институт, готово пре свих. Разуме се, и ја сам долазила рано да не бих случајно пропустила онај први радни сат који је Ирена посвећивала разговору с младима. Кажем: посвећивала разговору с младима, а не посвећивала младима зато што је скромна и ненаметљива Ирена учинила да млади осећају да спонтано ћаскају са њом, а не да присуствују озбиљном и важном часу. Ја те часове нисам пропуштала. А они су овако изгледали. Питам ја Ирину нешто, она одговори питањем:

шта ти мислиш о томе. Што год ја одговорила, она би похвалила. А онда би почела као гласно да размишља, и да и мене запиткује о успутним стварима, да анализира питање, да даје могуће одговоре на питање и све што је у вези са њим, да направи синтезу и изнесе је говорећи да је задовољна што смо заједно дошле до решења.

10. Године 1969. Ирена Грицкат одлази из Института за српски језик. Њено име у списку уредника и њене суредакције остају све до XIV књиге. Одлази велика Ирена, велика у свему: у лингвистици, у лексикографији, у преводилаштву и песништву, у музици, у природним наукама и математици, у способности да се игра у лексикографији и лингвистици и да играјући се открива систем, у несебичности, у жељи да и друге уведе у све што је њој доступно.

Ирена одлази, али остаје лексикограф, по своме огромном значају за лексикографију и по сопственим интересовањима и осећањима.

Цитирана лијература

- Грицкат, Ирена. „Академски речници и њихови задаци I: поводом прве књиге речника Српске академије наука.“ *Наш језик* н. с. књ. X, св. 3–6 (1960а): 88–100.
- Грицкат, Ирена. „Академски речници и њихови задаци II: поводом прве књиге речника Српске академије наука.“ *Наш језик* н. с. књ. X, св. 7–10 (1960б): 212–337.
- Грицкат, Ирена. „Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима.“ *Наш језик* н. с. књ. XI, св. 3–4 (1961): 69–80.
- Грицкат, Ирена. „Стилске фигуре у светлу језичких анализа.“ *Наш језик* н. с. књ. XXLI, св. 4 (1967): 217–135.
- Грицкат, Ирена. „Речник српскохрватскога књижевног језика.“ *Зборник Мајице српске за књижевности и језик* књ. 16, св. 2 (1968): 348–351.
- Грицкат, Ирена. „Синоними и сродне речи, Миодраг С. Лалевић, *Синоними и сродне речи српскохрватског језика*, I изд. Београд 1974.“ *Полијтика* 18.10.1975: 12.
- Грицкат, Ирена. „Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ: показан на глаголима са префиксом 'за'.“ *Наш језик* књ. XXV, св. 1–2 (1981): 3–23.

- Грицкат, Ирена. „Проблеми описне лексикографије: приступна академска беседа одржана на Свечаном скупу Српске академије наука и уметности 13. јуна 1986.“ *Глас САНУ* књ. 352. Одељење језика и књижевности, књ. 13 (1988): 7–13.
- Грицкат-Радуловић, Ирена. „Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности.“ *Свој година лексикографског рада у САНУ*. Ур. Павле Ивић. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1993: 5–13.
- Ивић, Павле, Мирослав Пантић, Милка Ивић. *Реферат за избор Ирене Грицкај-Радуловић за редовног члана САНУ*. Београд 1985.
- Огледно издање 1913: *Огледно издање бр. 1: Српски речник књижевног и народног језика*. По материјалу Лексикографског одсека Српске Краљ. Академије, израдио Момчило Иванић. Београд 1913: III–XIII и 1–24.
- Огледна свеска 1944: *Речник српског књижевног и народног језика, Огледна свеска*. Београд 1944: I–XXXVIII и 3–55.
- Огледна свеска 1953: *Огледна свеска Речника српскохрватског књижевног језика*, по грађи Српске академије наука. Београд 1953: 3–32.
- Радовић-Тешит, Милица. „Разговор с академиком Иреном Грицкат.“ *Наш језик* књ. XL, св. 1–4 (2009): 127–130.
- РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, svezak 97*. Zagreb 1976, Dodatak, Materijali o Rječniku.

Summary

Darinka Gortan-Premk

IRENA GRICKAT-RADULOVIĆ IS A GREAT SERBIAN LEXICOGRAPHER AND A GREAT LEXICOGRAPHY TEACHER

Irena Grickat-Radulović was a great Serbian lexicographer, great lexicography teacher, founder of modern Serbian lexicography and creator of Belgrade school of lexicography. Her contribution to linguistic descriptive lexicography is immense.